

Rozdział 12

Witraże wrocławskich kościołów jako produkt turystyczny

Danuta Lesiów

e-mail: danuta.lesiow@gmail.com

Martyna Michniewicz

Instytut Immunologii i Terapii Doświadczalnej

e-mail: martyna.michniewicz@iitd.pan.wroc.pl

Tomasz Lesiów

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

e-mail: tomasz.lesiow@ue.wroc.pl

ORCID: 0000-0002-1284-5874

Cytuj jako: Lesiów, D., Michniewicz, M. i Lesiów, T. (2023). Witraże wrocławskich kościołów jako produkt turystyczny. W: T. Lesiów (red.), *Doskonalenie jakości usług przewodnickich w dobie pandemii* (s. 179-209). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Streszczenie: Celem pracy jest zaprezentowanie witraży Ostrowa Tumskiego i Wyspy Piaskowej jako ciekawego produktu turystycznego. Przedstawiono życiorysy wybitnych witrażystów oraz ich prace w katedrze św. Jana Chrzyciela (Tadeusza Wojciechowskiego, Krystyny i Stanisława Pękalskich, Antoniego Michałaka oraz Ireny i Zygmunta Acedańskich), kościele św. Krzyża i św. Bartłomieja (Konstantego Kohembahra-Łyskowskiego i Jerzego Nowosielskiego) oraz kościele NMP na Piasku (Teresy Marii Reklewskiej).

Słowa kluczowe: witraże, kościoły Ostrowa Tumskiego i Wyspy Piasek, Wrocław.

JEL Classification: Z32

Okres pandemii COVID-19 (2019-2022) w dużym stopniu wpłynął na charakter turystyki. Praktycznie turystyka przyjazdowa zagraniczna nie reaktywowała się. Obserwując dynamikę rozwoju pandemii, trudno przewidzieć, co będzie w przyszłości i nowa odmiana wirusa (2022) albo umożliwi powrót w najbliższej przyszłości grup zagra-

nicznych do Wrocławia i Polski lub nie. W maju i czerwcu oraz we wrześniu 2021 i 2022 roku Wrocław odwiedziła duża liczba wycieczek szkolnych. Zmniejszenie liczby zachorowań skłoniło ludzi do wyjazdów turystycznych. Oczywiście wpływ na to miały też inne czynniki, takie jak nieprzemijająca chęć poznawania własnego kraju czy posiadanie tzw. bonu turystycznego, pokrywającego część kosztów wyjazdu. Zachętą mogą być też nowe trendy: propozycje najróżniejszych tras turystycznych w miastach, zamkach, muzeach, które odbiegają od tradycyjnej formy zwiedzania – czasem uszczegółwiają je lub wręcz proponują nowe warianty tradycyjnych tras. Można tu wymienić np. zwiedzanie Nowej Huty, zwiedzanie zakładów przetwarzających wodę morską w wodę pitną, nocne zwiedzanie zamków, ścieżki dydaktyczne, zwiedzanie winnicy i zakładu produkującego wino połączone z degustacją, trasy śladami wybitnych poetów itp. (Dziadkowiec, 2022; Matysiak, 2022; Śmiechowska, 2022). Wrocławscy przewodnicy miejscy wrocławskiego oddziału PTTK zaproponowali kilkanaście oryginalnych tras po Wrocławiu w ramach letnich spacerów z przewodnikiem PTTK (Internet 12).

Autorzy niniejszego opracowania proponują włączenie do tego rozległego zbioru interesujących opcji także wycieczkę po najstarszej części Wrocławia umożliwiającą poznanie wybitnych osiągnięć polskich witrażystów i ich wybranych witraży. Tym najstarszym historycznym centrum zabytkowym Wrocławia jest Ostrów Tumski i Wyspa Piaskowa. Oprócz podstawowych wiadomości o gotyku i gotyckich budowlach na tym obszarze, które dostępne są w popularnych przewodnikach, turysta mógłby bardziej szczegółowo poznać witraże w Katedrze Wrocławskiej, w kościołach św. Krzyża i św. Bartłomieja oraz Kościele Najświętszej Marii Panny na Piasku (Będkowska-Karmelita i Zalewski, 2017; Eysymond i Ziątkowski, 2018; Maciejewska, 2016). Wydłużyłoby to tradycyjne zwiedzanie o kilkanaście minut. Wskazane jest też, aby zwiedzaniu towarzyszyła ładna pogoda, w tym słońce, które ma duże znaczenie w docenieniu piękna i walorów artystycznych witraży.

Celem pracy jest przedstawienie witraży Ostrowa Tumskiego i Wyspy Piaskowej jako ciekawego produktu turystycznego.

12.1. Witraże w Katedrze Wrocławskiej

Informacja o twórcach witraży w Katedrze Wrocławskiej

Tadeusz Wojciechowski (1902-1982) – artysta malarz, architekt, witrażysta. Urodził się w Krakowie. W 1931 roku ukończył studia na Wydziale Architektury Politechniki Lwowskiej. Prywatnie studiował malarstwo u Karola Gustawa Polityńskiego, Pawła Gajewskiego, Jana Henryka Rosena i Kazimierza Sichulskiego.

W latach 1936-1937 przebywał we Francji na stypendium. Zwiedził też Włochy, Grecję, Niemcy i Austrię. Został członkiem zrzeszenia artystów „Artes”. Uczestni-

czył w wystawach zrzeszenia, przedstawiając projekty z dziedziny architektury wnętrz. W dalszych latach wystawiał wyłącznie prace malarskie. W latach 1940-1941 wykładał witrażownictwo i kompozycję malarską w lwowskim Instytucie Sztuk Plastycznych.

Po wojnie związał się z Krakowem. Tworzył polichromie i witraże do kościołów, m.in. w katedrach we Wrocławiu i Przemyślu, kolegiacie w Wiślicy oraz w kościele cysterskim w Mogile. Jednym z największych witraży w Polsce jest zaprojektowany przez niego dla Kościoła św. Michała w Warszawie witraż „Zesłanie Ducha świętego” (ok. 15 m wysokości) (Internet 9; Tadeusz Wojciechowski..., b.d.; Oleszczuk i Oleszczuk, 2017).

Krystyna (1911-1973) i Stanisław (1895-1967) Pękalscy

Stanisław

Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie wstąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej, a następnie walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. Po zakończeniu walk rozpoczął studia na Wydziale Humanistycznym Wolnej Wszechnicy w Warszawie, w 1923 roku przeniósł się jednak do Szkoły Sztuk Pięknych. Na Wydziale Malarstwa został uczniem Karola Tichego i zajął się malarstwem stosowanym, projektowaniem wnętrz, tkanin, witraży, dekoracji ściennych i ceramiką. Studia ukończył w roku 1929.

W 1931 roku został asystentem profesora Tichego, który powierzył mu prowadzenie zajęć z rysunku. Uznanie zyskał jako portrecista, uzupełniając studia u Władysława Skoczylasa i Wojciecha Jastrzębowskiego. W roku 1933 – jako stypendysta Funduszu Kultury Narodowej – wyjechał na dwa lata na dalsze studia do Paryża. W 1934 roku obronił dyplom na Akademii Sztuk Pięknych. Do 1939 roku związany był z grupą artystów warszawskich „Rzut” oraz „Blokem Zawodowych Artystów Plastyków”. Razem z nimi wystawiał swoje prace w Instytucie Propagandy Sztuki i Galerii Zachęta.

Do roku 1942 mieszkał w Warszawie, pracował jako skrzypek i portrecista. Po wydaniu nakazu aresztowania przez Gestapo wyjechał do Krakowa, gdzie do końca okupacji grał jako drugi skrzypek w Filharmonii Krakowskiej. We Wrocławiu zamieszkał z rodziną 8 sierpnia 1945 roku. Początkowo był kierownikiem Wydziału Oświaty i Kultury przy Zarządzie Miejskim. Należał do współzałożycieli wrocławskiego oddziału Związku Polskich Artystów Plastyków i Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych. Od 1951 roku przez trzy lata pełnił funkcję kierownika Studium Ogólnego PWSSP, a następnie przez dziesięć lat był dziekanem Wydziału Ceramiki i Szkła. Równocześnie od 1958 roku kierował Katedrą Malarstwa Architektonicznego.

Z tego czasu pochodzą portrety pierwszych rektorów Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu oraz kompozycje witrażowe w oknach Katedry na Ostrowie Tumskim. W 1954 roku powierzono mu godność dziekana Wydziału Ceramiki, a w roku 1965

rektora Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych. Był również kierownikiem Katedry Malarstwa Architektonicznego.

Stanisław Pękalski jest autorem prawie 100 kompozycji witrażowych, w tym m.in. tych w Archikatedrze Chrystusa Króla w Katowicach. Wraz z profesorem Aleksandrem Jędrzejewskim i Władysławem Winczem zaprojektował kolorystykę wrocławskiego Rynku i placu Solnego. Praca ta przyniosła artystom nagrodę miasta Wrocławia przyznaną w roku 1961. Za swoją pracę został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Przechodząc przez Rynek 7 lipca 1967 roku, został potrącony przez samochód, ponosząc śmierć na miejscu. Pochowany został na cmentarzu św. Wawrzyńca we Wrocławiu (Internet 6, 8).

Krystyna

Urodziła się w 1911 roku. W latach 1930-1934 studiowała w warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych, między innymi w pracowni Karola Tichego. W 1945 roku, wraz z mężem Stanisławem, zamieszkała we Wrocławiu. Pękalscy byli autorami wielu projektów witrażowych w polskich kościołach, między innymi w Katedrze Wrocławskiej i Częstochowskiej. Krystyna wraz z mężem wykonała projekty witraży również dla Katedry Katowickiej – zostały one wykonane w latach 1955-1972. Krystyna Pękalska była główną autorką kolorystyki, jej mąż zaś zajmował się rysunkiem. Po tragicznej śmierci Stanisława Pękalskiego jego żona dalej projektowała witraże. Zmarła w 1973 roku (Internet 11; Oleszczuk i Oleszczuk, 2017).

Antoni Michalak (1899-1975) jest uznawany za jednego z czołowych reprezentantów sztuki sakralnej w polskim malarstwie lat 20. i 30. dwudziestego wieku. Urodził się w Kozłowie Szlacheckim, zmarł w Kazimierzu Dolnym. Edukację artystyczną rozpoczął w latach 1915-1918 w Odessie, gdzie uczęszczał do Chudożestwiennogo Ucziliszcza. Po powrocie do Warszawy w roku 1918 kontynuował naukę u Jana Kauxika i Miłosza Kotarbińskiego w Warszawskiej Szkole Rysunkowej. W okresie 1919-1925 studiował (z przerwą w latach 1920-1922) w Szkole Sztuk Pięknych pod kierunkiem Miłosza Kotarbińskiego, Konrada Krzyżanowskiego i Tadeusza Pruszkowskiego. W latach 1919-1920 nauczał rysunku w męskim Humanistycznym Progimnazjum w Warszawie; tego typu pracę zarobkową podjął też w 1921 roku w Seminarium Nauczycielskim Julii Kisielewskiej w Płocku.

W 1920 roku wstąpił ochotniczo w szeregi legionów walczących w wojnie polsko-sowieckiej. W 1925 roku został członkiem Bractwa św. Łukasza. W tym samym roku wyjechał do Paryża na roczne stypendium ufundowane przez rząd francuski. Poznał tam witraże francuskie – m.in. w Chartes, gdzie spędził dwa tygodnie. W 1926 roku zwiedził Włochy i Austrię, by w roku następnym osiąść w Kazimierzu Dolnym. W roku 1933 przeniósł się do Lwowa, gdzie objął stanowisko wykładowcy na Wydziale Sztuk Zdobniczych i Przemysłu Artystycznego Państwowej Szkoły Technicznej.

W 1928 roku uzyskał dyplom ukończenia warszawskiej akademii. W roku 1934 – jako reprezentant nurtu tradycjonalistycznego – został członkiem Bloku Zawodowych Artystów Plastyków. Z blokiem wystawiał w kraju i za granicą. Swoje prace eksponował także w ramach prezentacji organizowanych przez Towarzystwo Szerzenia Sztuki Polskiej wśród Obcych. W okresie 1948-1969 prowadził wykłady z dziedziny malarstwa i rysunku dla studentów historii sztuki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Był członkiem Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka”. Podczas dwóch pobytów w Stanach Zjednoczonych (1959-1960, 1964-1965) zajmował się malowaniem portretów.

Prezentował swoje prace na licznych wystawach w kraju i za granicą. Na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1929 roku artysta został uhonorowany srebrnym medalem za całokształt twórczości. Otrzymał ponadto srebrny medal na wystawie sztuki religijnej w Padwie (1931), nagrodę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1932) oraz nagrodę Prezydenta Warszawy (1936); wyróżniono go również dyplomem honorowym na Międzynarodowej Wystawie Sztuka i Technika w Paryżu (1937). Dyplom przyznano mu także na Wystawie Ziemi Odzyskanych w 1948 roku.

W jego twórczości dominowały monumentalne obrazy pasyjne, kompozycje historyczne, portrety. Od lat 30. Michalak zajmował się malarstwem dekoracyjnym i projektowaniem witraży (Kossowska, 2005; Kinitz, 2011).

We Wrocławiu zajmował się konserwacją malarstwa monumentalnego, m.in. w Kaplicy św. Elżbiety i Auli Leopoldina (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017).

Irena Nowakowska-Acedańska (1906-1983) i Zygmunt Acedański (1909-1991) – artyści malarze i graficy. Ukończyli lwowską Państwową Szkołę Techniczną na Wydziale Sztuk Zdobniczych i Przemysłu Artystycznego. Specjalizowali się przede wszystkim w grafice z przedstawieniami architektury. Witraże projektowali sporadycznie, mimo to wrocławska realizacja należy do udanych (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017). Irena była uczennicą Sichulskiego i Tyrowicza. Uprawiała malarstwo sztalugowe, dekoracyjne, projekty witraży, grafikę warsztatową i projektową (Internet 3).

Zygmunt Acedański zajmował się grafiką warsztatową i projektową, a także malarstwem. Projektował też okładki książek. Podobnie jak wielu artystów lat 30. inspirowała go sztuka ludowa. Jako grafik tworzył głównie drzeworyty, z których najbardziej znane są widoki miejskie, np. przedwojennego Lwowa i Krzemieńca, powojennych Gliwic i innych śląskich miast. Tworzył też linoryty, np. pomnik Powstańców Śląskich w Katowicach z lat 60. Dorobek artysty obejmuje również plakaty, polichromie, projekty witraży i kostiumów teatralnych. Odznaczono go Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Medalem 10-lecia Polski Ludowej, Złotą Odznaką ZPAP i odznaką „Zasłużony dla województwa katowickiego”.

Córka Acedańskich – Zofia Sajdak (ur. 1944, zm. 1988) – również była artystką grafiką, absolwentką katowickiej Akademii Sztuk Pięknych (Internet 10).

Witraże Tadeusza Wojciechowskiego w prezbiterium

N. Oleszczuk i S. Oleszczuk (2017) opisali witraże wrocławskiej świątyni przez pryzmat sylwetek ich twórców. Krótkie życiorysy już wcześniej omówiono. Dlatego uwaga zostanie poświęcona najważniejszym witrażom kościoła, albowiem ich łączna liczba wynosi 59.

Tadeusz Wojciechowski zaprojektował okno wschodnie prezbiterium, dwanaście witraży w prezbiterium oraz trzy witraże w kaplicy Świętego Sakramentu. Zostały one zrealizowane przez pracownię Braci Paczków w Krakowie w 1954 roku oraz przez zakład S.G. Żeleński w 1952 roku (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017; Siemieniec, 2016).

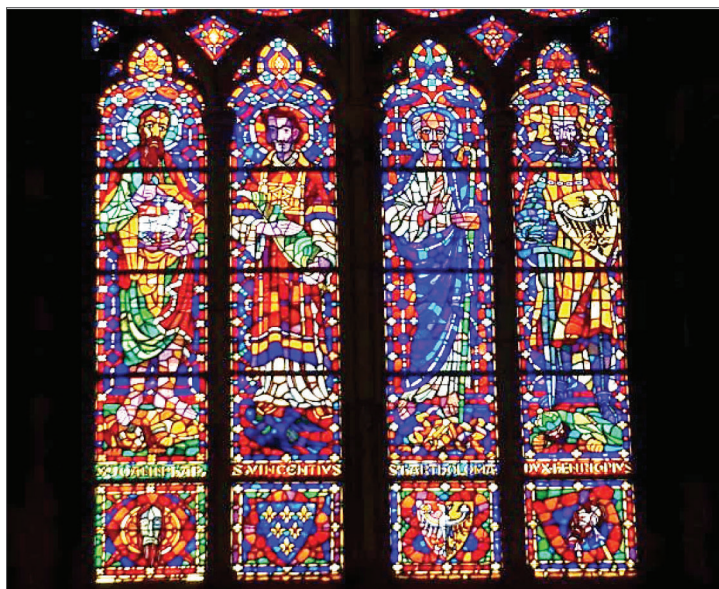
W czterodzielnym oknie z rozetą w maswerku, nad ołtarzem, przedstawieni zostali patroni katedry i miasta Wrocławia (fot. 12.1-2), od prawej:

- św. Jan Chrzciciel, postać patrona katedry deptającego głowę lwa – jako symbolu zła,
- św. Wincenty, postać patrona kapituły, u stóp którego widnieje czarny kruk – według podania miał strzec zwłok świętego męczennika,
- św. Bartłomiej, czczony w rodzinie Piastów, postać stoi na głowie meduzy – symbolu pogaństwa,
- Henryk II Pobożny, bohater bitwy na Legnickim Polu z 1241 roku, pod jego stopami leży głowa Tatara.

Pod nimi znajdują się wyobrażenia: głowy Jana Chrzciciela na misie, herbu księstwa biskupiego, herbu Wrocławia oraz głowy Henryka II Pobożnego zatkniętej na włóczni. W górnej części okna umieszczono herb diecezji wrocławskiej, księstwa wrocławskiego oraz insygnia władzy świeckiej i duchownej. W rozecie artysta umieścił inicjały maryjne, literę M odwołującą się do imienia Matki Bożej (Bukowski, 1974).

Witraż Wojciechowskiego mieni się niczym kobierzec. Wszystkie witraże w katedrze jego autorstwa, te utrzymane w stylistyce zarówno gotyckiej, jak i barokowej, cechuje podobny rysunek twarzy postaci. Artysta zaznaczył oczy płynną kreską oraz kropką (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017).

W sześciu dwudzielnych oknach po stronie południowej znajdują się wizerunki dwunastu postaci biskupów związanych z powstaniem katedry od okresu romańskiego – biskupa Jana, aż po gotyk – biskupa Piotra Nowaka (Siemieniec, 2016). Nad postacią każdego biskupa artysta umieścił jego herb oraz symbolicznie ukazane jego zasługi dla wrocławskiej świątyni. Poniżej postaci znajduje się czytelny, kolorowy napis z imieniem duchownego i nazwą fundatorów okna (dekanaty). W sześciu nieco krótszych oknach po stronie północnej Wojciechowski umieścił po osiem herbów miast i księstw śląskich wraz z ich nazwami, przeplecionych wstęgą

Fot. 12.1-2. Tadeusz Wojciechowski. Okno wschodnie: patroni katedry i miasta Wrocławia

Photo 12.1-2. Tadeusz Wojciechowski. East window: patrons of the cathedral and the city of Wrocław

Źródło/ Source: (Internet 16).

z fragmentami *Bogurodzicy*. Witraże nie są utrzymane w klasycznych kolorach średniowiecznego witraża – są w barwach seledynu, fioletu i różu (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017).

Witraże Krystyny i Stanisława Pękalskich w południowej nawie głównej

Dwadzieścia cztery witraże Pękalskich zostały zrealizowane w pracowni F. Müllera w Quedlinburgu. Składają się na nie witraże kaplic naw bocznych i wielkie okno transeptu po stronie południowej (pierwsza grupa) oraz witraże znajdujące się w południowej ścianie nawy głównej (druga grupa).

Kompozycja witraży pierwszej grupy charakteryzuje się gęstym podziałem i intensywnymi barwami. Artyści pola obrazowe (czworoliście, romby, owale i inne) swobodnie rozmieszczali na całym oknie lub – zgodnie z kanonem – tylko w obszarze kwatery. Postacie są stylizowane na wczesnośredniowieczne o bardzo uproszczonym rysunku (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017). Przykładem jest monumentalny witraż nad transeptem (południowa ściana nawy głównej): bitwa pod Legnicą. Jego rozbudowana kompozycja dywanowa, z polami obrazowymi różnego kształtu i wielkości, ukazuje wiele wątków związanych z bitwą. W centralnej części widać walkę między rycerzami chrześcijańskimi i Mongołami. Główny motyw okalają sceny z życia Henryka Pobożnego. W górnej partii okna artyści umieścili wizerunki świętych: Jadwigi, Jacka, Stanisława Szczepanowskiego i bł. Czesława oraz wizerunek piety. Bordiurę całego okna tworzą postacie aniołów. Witraż miał być: ideą ofiary ludzkiej w stosunku do Boga w formie bitwy pod Legnicą (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017).

Fot. 12.3. Witraż autorstwa Krystyny i Stanisława Pękalskich – św. Brat Albert, południowa nawa główna
Photo 12.3. Krystyna and Stanisław Pękalski. The south aisle of the main building. St. Brother Albert

Źródło/ Source: (Internet 14).

Kompozycja witraży drugiej grupy składa się z dużej postaci świętego w architektonicznej niszy oraz umieszczonego poniżej pola ze sceną, całość obwiedziona jest szeroką bordiurą. Witraże tej grupy mają dużo przestrzeni i są utrzymane w jasnej tonacji. Postacie zaś zostały namalowane z dużą dozą realizmu (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017).

W pierwszym oknie od strony wschodniej ukazano wizerunek *Regina Pacis* w otoku – bordiurze z gołębi – która pod płaszczem z gwiazdami chroni Wrocław. W dolnej części okna znajduje się wizerunek ojca Maksymiliana Kolbe (1971 – beatyfikacja, 1982 – kanonizacja) z więźniami z Auschwitz na płomienistym tle. W tej części bordiura przemienia się w splot gałęzi z cierniami.

W kolejnym oknie przedstawiono wizerunek brata Alberta (1983 – beatyfikacja, 1989 – kanonizacja) w zakonnym habicie na ciemnoniebieskim tle (fot. 12.3). W dolnej części zaś umieszczono brata Alberta z albertynkami po lewej i kalekami i ubogimi, po prawej. Nad głową brata został umieszczony wizerunek Matki Bożej z dzieciątkiem. Cała kompozycja została obwiedziona szeroką bordiurą z motywem lelui (wycinanka kurpiowska o jednoosiowej symetrycznej budowie w formie drzewka z podstawą).

Trzecie okno – z wizerunkiem św. Jana Sarkandra (1995 – kanonizacja) – utrzymane w tonacji żółto-zielonej z mocnymi akcentami czerwieni w arkadzie z kolumnami kompozytowymi ukazuje postać świętego w szatach liturgicznych, trzymającego kielich i komunię (fot. 12.4). Po bokach świętego widać postacie klęczących aniołów,

Fot. 12.4. Witraż autorstwa Krystyny i Stanisława Pękalskich – św. Sankander i św. Jadwiga, południowa nawa główna

Photo 12.4. Krystyna and Stanisław Pękalski. South aisle. St. Sankander and St. Hedwig

Źródło/ Source: (Internet 1).

a w dolnej części ukazano scenę jego męczeństwa (torturami próbowano zmusić go do wyznania tajemnicy spowiedzi barona Władysława Popiela Lobkoviza).

W ostatnim oknie znalazł się wizerunek św. Jadwigi Królowej Polski (1979 – beatyfikacja, 1997 – kanonizacja) (fot. 12.5). Postać świętej została umieszczona na jasnym tle w rozbudowanej oprawie architektonicznej w stylu gotyckim. Mocnym akcentem kolorystycznym stała się zielona suknia królowej. U jej stóp po obu stronach umieszczone zostały herby Polski i Litwy oraz napis „Królowa/Jadwiga”. W dolnej części przedstawiono scenę ilustrującą wydarzenia z lat 1387-1388: po prawej Jadwiga (trzyma krucyfiks) z Władysławem II Jagiełłą (ze Szczerbcem) oraz pierwszy biskup wileński Andrzej Jastrzębiec dokonujący symbolicznego chrztu Litwy (postacie pónagich mężczyzn).

W tym witrażu Pękalscy zastosowali szczególnie piękne rozwiązania malarskie, np. w sukni świętej i w tle nisz pojawiają się motywy orła i lilijki.

Fot. 12.5. Witraż autorstwa Krystyny i Stanisława Pękalskich – św. Jadwiga, południowa nawa główna
Photo 12.5. Krystyna and Stanislaw Pękalski. South aisle.
St. Hedwig

Źródło/ Source: (Internet 15).

W oknach tej grupy, a zwłaszcza ze św. Jadwigą, artyści zaprojektowali twarze w bardzo podobnym stylu jak Wojciechowski w witrażach z przedstawieniami biskupów – ze szkielec w różnych odcieniach i podziałami ramką ołowianą.

Witraże Antoniego Michalaka w północnej ścianie nawy głównej

Jedyny witraż zaprojektowany przez Antoniego Michalaka powstał w 1955 roku. Tytuł tego witraża to „Polacy obejmują ziemie piastowskie” lub „Przyłączenie ziem śląskich do Polski”. To ogromna, wielopostaciowa kompozycja, odróżniająca się od pozostałych bardzo dalekimi związkami z witrażem średniowiecznym (fot. 12.6) (Oleszczuk i Oleszczuk, 2017). Autor pozostał wierny swojej przedwojennej stylistyce łączącej w sobie tendencje art déco i elementy polskiego folkloru. Jego witraż nawiązuje do najnowszej historii.

Ośią główną kompozycji jest ozdobna kolumna, która dzieli witraż na połowy. Na szczycie witraża autor umieścił św. Jadwigę w medalionie okolonym promieniami. Artysta ukazał świętą w odcieniach szarego błękitu i fioletów na tle żółtych promieni. Poniżej, w rzędzie poziomym, patronka Śląska jest adorowana przez anioły i wiernych: dzieci, kobiety i duchowieństwo.

Fot. 12.6. Witraż autorstwa Antoniego Michalaka – „Polacy obejmują ziemie Piastowskie”, pseudotransept, północna ściana nawy głównej

Photo 12.6. Antoni Michalak.
Pseudotransept, north wall of the nave
“Poles embrace the Piast lands”

Źródło/ Source: (Internet 2).

Kwatery środkowej części witraża zostały wydzielone arkadami, w których w gęstych kompozycjach uwiecznione zostały postacie pracujących Ślązaków (rolnicy i rybacy).

W dwóch dolnych rzędach Antoni Michalak ustawił antytetycznie względem okna postacie Ślązaków i górali oraz górników i żołnierzy. Po lewej stronie widzimy Ślązaka trzymającego sztandar ze św. Anną Samotrzecią, a po przeciwnej stronie górala ze sztandarem z Matką Boską Częstochowską. W tym tłumie artysta uwiecznił portrety obywateli Polski i Śląska. Twarze postaci mają charakterystyczne bardzo mocne sztywne rysy.

U dołu Antoni Michalak umieścił swój podpis, godło Polski, herb z głową Jana Chrzciciela i tytuł witraża „Polacy obejmują ziemie piastowskie” oraz inskrypcję fundacyjną: „Z okazji X-lecia odrodzenia Polski/Fundacja duchowieństwa Archidiecezji Wrocław”.

Cała kompozycja Antoniego Michalaka jest bardzo „gęsta” i mało czytelna.

Witraże innych autorów

Witraże do wschodniej kaplicy Mariackiej (historia życia Marii) oraz dwóch kaplic bocznych – św. Kazimierza (matka Boska Ostrobramska) oraz św. Stanisława Kostki (św. Stanisław Kostka Potocki) zaprojektowali Irena Nowakowska-Acedańska i Zygmunt Acedański.

12.2. Witraże w kościołach św. Krzyża i św. Bartłomieja

Na wrocławskim Ostrowie Tumskim wyróżnia się monumentalną architekturą gotycką kościół z charakterystyczną pojedynczą iglicą. Jest to kościół dwupoziomowy – górny to kościół pod wezwaniem Świętego Krzyża, a dolny pod wezwaniem św. Bartłomieja. Powstał z fundacji ks. Henryka IV Probusa w kresie od XIII do XV wieku. Światło wypełnia równomiernie wnętrze kościoła, docierając do wszystkich zakamarków. Dzięki wielkim i licznym oknom iluminacja wnętrza pozwala dostrzec wszelkie szczegóły i detale jego wyposażenia, zarówno w nawach, których ściany pobielono, jak i w prezbiterium, mimo że tam ściany pozostawiono ceglane. Zachowaniu jasności wnętrza nie przeszkodziło też wypełnienie okien witrażami. Są one zupełnie inne od tych z pobliskiej katedry. Tamte są stylistycznie związane ze sztuką średniowiecza i z całą świadomością nawiązują do sztuki witrażowej francuskich katedr (Jeż, 2019).

Informacja o twórcy witraży w kościele św. Krzyża Konstantym Koschembahr-Łyskowskim

Konstanty Koschembahr-Łyskowski urodził się 18 lipca 1940 roku w Komorowie. Studia ukończył w 1969 roku na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Uzyskał dyplom z malarstwa i witraży. Miał kilka wystaw indywidualnych oraz brał udział w wielu krajowych i zagranicznych wystawach.

Artysta zrealizował swoje prace projektowe z zakresu witrażownictwa w kilkudziesięciu zabytkowych i współczesnych kościołach w Polsce oraz za granicą. Jego witraże zdobią też okna kilku ratuszy oraz muzeów, budynków PKO, USC, szpitali oraz kaplic. Do wybitnych zrealizowanych projektów dołączyć należy jego udział w wielu pracach renowacyjno-konserwatorskich najwspanialszych zabytków architektury na terenie całego kraju.

Artysta traktuje wnętrze jako całość, w której kolorystyka, wypełnienie ikonograficzne czy heraldyczne witraży o różnych porach dnia oraz roku współgrają ze sobą, harmonizując z architekturą i wyposażeniem wnętrza. Wnętrze jako całość ma wpływ na wybór kolorystyki oraz rodzaj zastosowanego szkła. Architekt stara się tak wypełniać ikonograficzne intencje opiekunów kościołów, aby święci byli rozpoznawalni, a wszystkie najdrobniejsze szczegóły heraldyczne znalazły się we właściwym miejscu. Realizując doktrynę renowacyjno-konserwatorską stara się przywrócić dawny wygląd witraża, jeśli chodzi zarówno o tematykę, jak i o stylistykę i barwę. Wykonane przez niego brakujące części ocalałych witraży są nie do odróżnienia od oryginału. Po mistrzowsku opanował dawne techniki wzornictwa, stylistykę witraży stosowaną w różnych kręgach artystycznych, aby odrestaurować i przywrócić to, co nie zostało zachowane po zniszczeniach drugiej wojny światowej.

W latach 1982-1991 artysta zrealizował projekty witraży w trzech oknach w katedrze, w kościele św. Marii Magdaleny, w ośrodku oo. Jezuitów, w kościołach św. Krzyża i św. Wawrzyńca. W 1992 roku artysta zrealizował trzy witraże w oknach wykusa dawnej kaplicy Sali Księżęcej Ratusza wrocławskiego. W formie medalionów w oknie centralnym przedstawiono św. Jana Chrzciciela – patrona miasta, w oknie lewym popiersie św. Jadwigi – patronki Śląska, a w oknie prawym popiersie św. Doroty. Medaliony z postaciami świętych są wkomponowane w bordiury o motywach roślinno-architektonicznych, występujące na tle siatki z szybek o kształcie rombów. W maswerkach wieńczących okna widoczne są atrybuty świętych (baranek i róże) oraz godło Śląska, tj. czarny orzeł z przepaską przez skrzydła i piersi. Ponadto artysta zrekonstruował na podstawie przekazu ikonograficznego zawartego na obrazie Georga Scholtza Młodszeo z 1668 roku oszklenie w Sali Radnych. W oknie środkowym zaznaczony jest motyw heraldyczny w postaci tarczy z herbem Wrocławia z 1530 roku oraz czarnego orła dolnośląskiego z przepaską na piersiach. Pozostałe okna oszkłone są w formie „plastra miodu”. Witraże te, ufundowane przez wydawnictwo Laumann w Dulmen w Westfalii, zrealizowała pracownia witraży Zbigniewa Jaworskiego, wykonując je ze szkła antycznego, sprowadzonego z huty w Ostnabruck. W kolejnych latach realizowane były projekty witraży w kościele św. Henryka, w szpitalu ss. Elżbietanek, w kaplicy barokowej Katedry i w budynku Kapituły.

Szczególnym sentymentem artysta darzy kilka swoich wykonanych prac, tj. witraże barokowego kościoła pw. Przemienienia Pańskiego przy Metropolitalnym Seminarium Duchownym w Lublinie; kościoła z XVI w. w Polkowicach; Domu Caritas ST.

Josefinenstift w Dortmundzie; kościoła Zespołu Klasztornego OO Dominikanów z XVII w. w Krasnobrodzie; Tokio Metropolitan Noge Agricultural Senior High School w Japonii i zespołu barokowego w Kraśniku (Lesiów i Lesiów, 2006a).

Witraże w kościele św. Krzyża

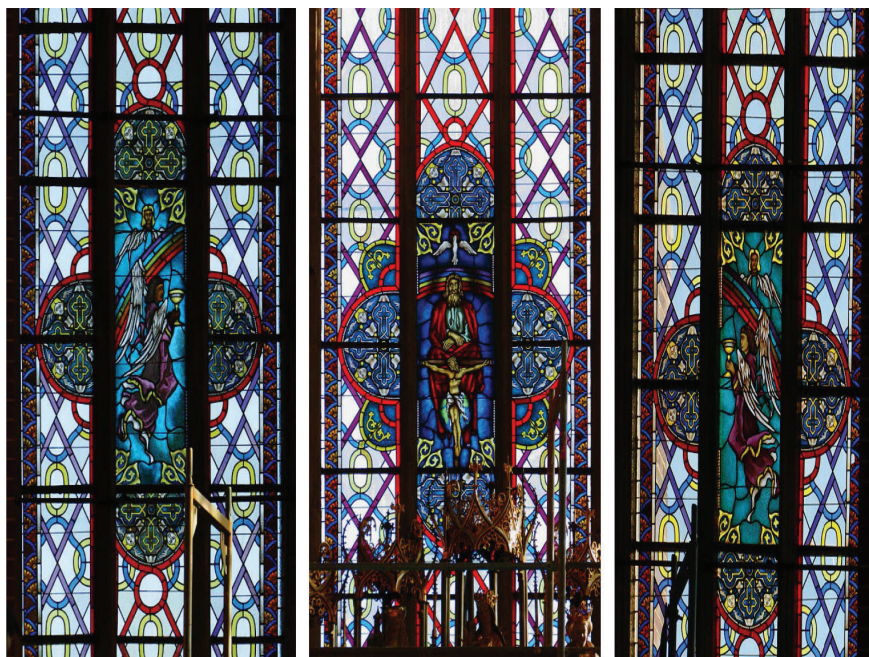
Kościół Świętego Krzyża ma w swoich oknach współczesne witraże, jedyne we Wrocławiu, które można odczytać z zewnątrz. Witraże zostały zaprojektowane przez Konstantego Łyskowskiego, wykonane przez pracownię witraży Zbigniewa Jaworskiego, a nad całością oraz finansami sprawował pieczę ks. inf. Adam Drwięga (Lesiów i Lesiów, 2006a).

Pracownia witraży zaproponowała na projektanta Konstantego Łyskowskiego. Projekt artysty obejmujący powierzchnię ponad 650 m², nawiązujący kolorystyką do winorośli, która dawniej oplatała południową część ścian kościoła, został przyjęty do realizacji zarówno przez władze kościelne, jak i miejskie w 1987 roku. Rozpoczęte rok później prace trwały do 1991 roku.

W kościele zastosowano dywanową formę witraży mającą na celu podkreślenie dużej liczby okien i ażurowego charakteru wnętrza. Aby podkreślić ażurowość kościoła, liczne okna, małą ilość ścian i skryzalizowanie wnętrza (efekt przenikania się okien) zastosowano też technikę umożliwiającą oglądanie tematyki witraży z zewnątrz.

Szkło okienne pochodzi z Jasta. Na nim umieszczono opracowania malarskie zakładane emaliami (kolor szklawa podbarwiony kolorem i srebrem jako złotień). W oknie zachodnim w witrażu heraldycznym występują dodatkowo farby na złocie, a w tarczach herbowych szkła dwuwarstwowe grawerowane z konturem. Maswerki, bogato udekorowane, we wszystkich oknach są malowane patyną (światłocienie) i konturem. Witraż heraldyczny i trzy witraże w prezbiterium z medalionami w 70-80% zostały pokryte patyną. Każda kwatery wzmocniona została dwoma wiatrownicami. Wszystkie szkła malowano ręcznie i wypalano w piecu w temperaturze 650°C.

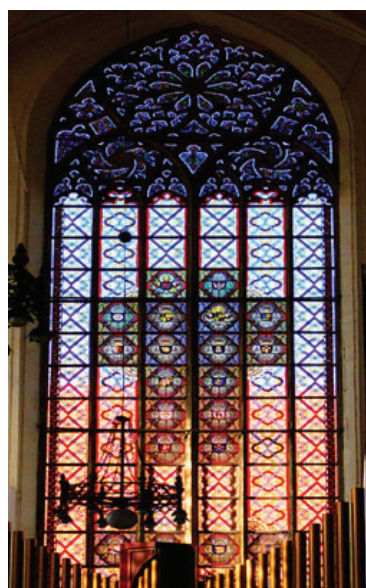
W oknie wschodnim medaliony w trzech witrażach spina barwna tęcza (fot. 12.7). Przedstawiają one w części centralnej Trójcę Świętą: Boga Ojca, Syna i Ducha Świętego (w postaci gołębic) oraz – z obu stron symetrycznie – anioły zbierające do trzymany w dłoniach kielichów krew Chrystusa, symbol Eucharystii. Sceny te wkomponowane są w powtarzający się motyw krzyża greckiego, zdobiony główkami aniołków, nawiązujący do wezwania kościoła (Świętego Krzyża). Wokół głównych scen przedstawionych w medalionach oraz w podparciu maswerku umieszczono żółty ornament roślinny. Czerwień środkowej części okien oraz zamknięcie maswerku jest odniesieniem do krwi Chrystusa – ukrzyżowania i odkupienia przez krew. Z kolei kolor fioletowy w bocznej części okien wskazuje na pokutę, żałobę. Maswerki są oparte na bazie ornamentu roślinnego. Rozwiązanie medalionów w oknach prezbiterium harmonizuje z tryptykiem ołtarza głównego, a scena Trójcy Świętej nawiązuje do sceny w portalu północnego wejścia do kościoła.

Fot. 12.7. Witraż w kościele św. Krzyża autorstwa Konstantego Koschembaha-Łyskowskiego „Trójca Święta i Aniołowie”, okno wschodnie

Photo 12.7. Konstanty Koschembahr-Łyskowski. Stained glass window in the Church of the Holy Cross, east window, Holy Trinity and Angels

Źródło/ Source: (Internet 4).

Fot. 12.8. Witraż w kościele św. Krzyża autorstwa Konstantego Koschembaha-Łyskowskiego – kompozycja heraldyczna, okno zachodnie

Photo 12.8. Konstanty Koschembahr-Łyskowski. Stained glass window in the Church of the Holy Cross, west window, heraldic composition

Źródło/ Source: (Internet 4).

Zachodni witraż to kompozycja heraldyczna, która przedstawia w kolejnych poziomach od góry: herby papieża Jana Pawła II i Polski, Wrocławskiej Kapituły, Kardynała Henryka Gulbinowicza, Biskupstwa Diecezji Wrocławskiej i Nuncjusza Apostolskiego arcybiskupa Józefa Kowalczyka, bp. Adama Dyczkowskiego, bp. Tadeusza Rybaka, bp. Józefa Pazdura i bp. Jana Tyrawy, Wrocławia i Legnicy, Wałbrzycha i Jeleniej Góry, Oleśnicy i Trzebnicy (fot. 12.8) (Lesiów i Lesiów, 2007a i 2007b). W części dolnej witraża ukazane są cztery symbole wiary. Od lewej strony są to: symbol łaski i wiecznego pokoju (krzyż na wstędze niebieskiej – kolor niebiański); dążenie chrześcijan do doskonałości (omega i krzyż – symbol mądrości i chrześcijaństwa); symbol zwycięstwa chrześcijaństwa (litera V z rybą) oraz symbol mocy Ducha Świętego (klucz skrzyżowany z mieczem). Witraż ten, w formie krzyża, przedstawiający głowę Kościoła – papieża Polaka, biskupów, sufraganów i władze kościelne oraz miasta, skąd się wywodzą, nawiązuje do legendarnego korzenia w kształcie krzyża znalezione w momencie rozpoczęcia prac budowlanych kościoła oraz późniejszego wezwania kościoła.

Informacja o twórcy witraży w kościele św. Bartłomieja Jerzym Nowosielskim

Jerzy Nowosielski – polski malarz, rysownik, scenograf, filozof i teolog prawosławny. Jest uważany za jednego z najwybitniejszych współczesnych ikonopisarzy (Internet 7; *Wielcy malarze...*, 2000).

Urodził się 7 stycznia 1923 roku w Krakowie. Jego ojciec był Łemkiem obrządku grekokatolickiego, matka – Polką mającą niemieckie korzenie. Od najmłodszych lat był zafascynowany liturgią wschodnią, w której został wychowany (najpierw jako grekokatolik, później prawosławny). Wytrwale i uparcie szukał swojej drogi artystycznej, próbując i porzucając drogi, które okazywały się nieodpowiednie. Nabierał dzięki temu wiedzy i doświadczenia oraz zwiększała się jego samoświadomość artystyczna.

W roku 1940 rozpoczął naukę w niemiecko-polskiej szkole Staatliche Kunstgewerbeschule Krakau (Instytutu Technik Artystycznych) u profesora Stanisława Kamockiego, gdzie zetknął się ze środowiskiem malarskiej awangardy, przyszłymi członkami „Grupy Krakowskiej”. Myślał też o drodze zakonnej, jednak po roku porzucił ten zamiar. Czas pobytu w nowicjacie, w latach 1942-1943, wykorzystał na studiowanie ikonopisarstwa (nauka „pisania” ikon) w unickiej ławrze Uniowskiej św. Jana Chrzyciela w Uniowie pod Lwowem. Kolejnym przedsięwzięciem były studia na ASP w Krakowie, u profesora Eugeniusza Eibischa. Zainteresowany działalnością Tadeusza Kantora został jego asystentem. Zaowocowało to „trójkątnymi abstrakcjami”, które zaprezentował na Wystawie Sztuki Nowoczesnej, na przełomie 1948 i 1949 roku. Wtedy też poślubił malarkę Zofię Gutkowską, koleżankę z Kunstgewerbeschule.

W okresie socrealizmu, kiedy niezależność artystyczna została znacznie ograniczona, zajmował się sztuką sakralną oraz scenografią. W 1950 roku zamieszkał wraz z żoną w Łodzi, gdzie został kierownikiem artystycznym Teatru Lalek. Zafascynowany monumentalnym malarstwem sakralnym w 1951 roku nawiązał współpracę z Adamem Stalonym-Dobrzańskim przy dekoracji cerkwi w Gródku i zdecydował się na pierwszą samodzielną realizację – polichromię cerkwi w Kętrzynie. W 1955 roku miała miejsce jego pierwsza indywidualna wystawa w Łodzi, a rok później uczestniczył w biennale w Wenecji.

W roku 1957 został wykładowcą w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych – najpierw w pracowni projektowania tkanin dekoracyjnych, a następnie w pracowni malarstwa. W 1962 roku wrócił z Łodzi do Krakowa, podejmując pracę w krakowskiej ASP (od 1976 z tytułem profesora). Został członkiem Polskiej Akademii Umiejętności oraz Grupy Młodych Plastyków. W ASP pracował do 1993 roku. Prowadzenie pracowni na Wydziale Malarstwa łączył z malowaniem kolejnych kościołów i cerkwi. Zafascynowany liturgią wschodnią pisał ikony, tworzył monumentalne dekoracje ścienne. Jego prace znaleźć można w wielu europejskich i polskich miastach – w Lourdes, w Krakowie, Warszawie, Wrocławiu, Tychach, Hajnówce i wielu innych. W Białym Borze stworzył niewielką cerkiew greckokatolicką, w której zaprojektował architekturę, wyposażenie wnętrza i wystrój malarski. Ostatnią nieukończoną pracą Jerzego Nowosielskiego jest krucyfiks w kościele św. Dominika na warszawskim Służewie. Przez cały ten czas Nowosielski regularnie wystawiał, brał udział w życiu cerkwi i publikował wnikliwe, teologiczne rozprawy z zakresu prawosławia oraz teoretyczne prace na temat ikon i malarstwa. Od 1990 roku stale współpracował z Galerią Andrzeja i Teresy Starmachów – czego efektem stało się założenie w 1996 roku Fundacji Nowosielskich, wspierającej rozwój sztuki współczesnej.

Został laureatem kolejnych państwowych odznaczeń i wszystkich możliwych polskich nagród artystycznych. Ostatnim jego zaszczytem był tytuł doktora *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego przyznany malarzowi z okazji jubileuszu 600-lecia uczelni.

Nowosielski został pochowany 26 lutego 2011 roku w Alei Zasłużonych na cmentarzu Rakowickim w Krakowie. W maju 2012 roku w Pałacu Prezydenckim w Warszawie otwarto salę Jerzego Nowosielskiego, w której zaprezentowano dziesięć dzieł artysty.

Witraże w kościele św. Bartłomieja

We Wrocławiu Jerzy Nowosielski pracował przy dekoracji cerkwi zarówno prawosławnych, jak i greckokatolickich.

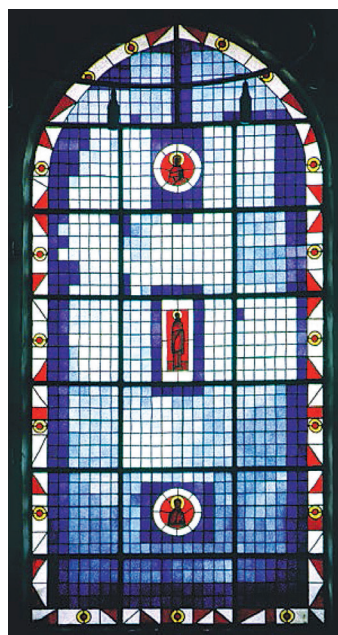
Dla katedry prawosławnej pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy (dawny kościół św. Barbary) zaprojektował rząd ikon świątecznych w ikonostasie oraz polichromię, której zrealizowano zaledwie część: malowidła na sklepieniu prezbiterium i w kaplicy Podwyższenia Krzyża Św. (1966-1978). Plany związane z drugą prawo-

sławną cerkwią we Wrocławiu – w polskojęzycznej parafii pw. św. Cyryla i Metodego na Piasku (w dawnym kościele klasztorным Augustianek) – niestety nie zostały urzeczywistnione, choć artysta wykonał wiele projektów, m.in. ikonostasu i *Golgoty*.

Bardziej owocna była współpraca Nowosielskiego z unitami, chociaż niepewny status prawny Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce zaszkodził także tym pracom. Dla pierwotnej świątyni unickiej we Wrocławiu – krypty pw. św. Bartłomieja (dolny kościół pw. św. Krzyża) – Nowosielski zaprojektował ikonostas (1985-1987), ikony, elementy polichromii oraz witraże, z których zrealizowano dziesięć (1991-1999). Wykonał także wiele ruchomych elementów wystroju (ikonostas, chorągwie i sprzęty liturgiczne, ikony), które w 1999 r. przeniesiono do nowej wrocławskiej cerkwi unickiej – kościoła pw. św. św. Wincentego i Jakuba.

Oryginalna i odważna sztuka sakralna Jerzego Nowosielskiego, mimo ugruntowania w głębokiej wierze artysty i jego bogatych doświadczeń duchowych, wśród wiernych budziła nierzadko kontrowersje – stąd jej burzliwe losy, kłopoty z projektami, dotyczące ją akty agresji i zniszczenia. Dziś nie ulega wątpliwości, że w dziedzinie monumentalnej sztuki sakralnej Jerzy Nowosielski stworzył dzieła wybitne, dlatego każdy ich ślad, okoliczności powstania i historia zasługują na uwagę badaczy (Czerni, 2014).

Najcenniejszym i najciekawszym elementem wystroju krypty św. Bartłomieja są niezwykle witraże autorstwa Jerzego Nowosielskiego, łączące elementy figuralne z motywami abstrakcyjnymi. Wszystkie zostały zrealizowane w pracowni Zbigniewa Jaworskiego we Wrocławiu w latach 1991-1999.

Fot. 12.9. Witraż autorstwa Jerzego Nowosielskiego.

Trzech świętych dla cerkwi greckokatolickiej we Wrocławiu, krypta św. Bartłomieja, lata 90. XX wieku, fot. archiwum parafii greckokatolickiej we Wrocławiu

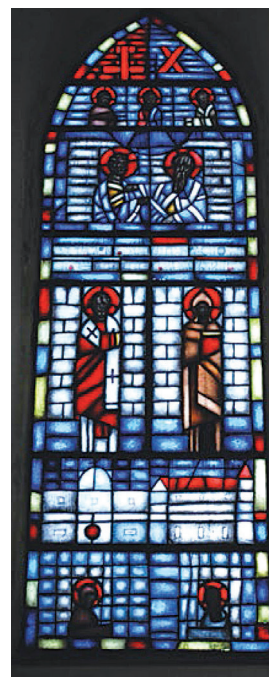
Photo 12.9. Jerzy Nowosielski. The Three Saints, stained glass window for the Greek Catholic Church in Wrocław, St. Bartholomew's crypt, 1990s, photo: archives of the Greek Catholic parish in Wrocław

Źródło/ Source: (Czerni, 2014).

Fot. 12.10. Witraż autorstwa Jerzego Nowosielskiego przygotowany dla cerkwi greckokatolickiej we Wrocławiu, św. św. Andrzej i Piotr, krypta św. Bartłomieja, 1997, fot. K. Czerni lub P. Dobrzański

Photo 12.10. Jerzy Nowosielski, Sts. Andrew and Peter, stained glass window for the Greek Catholic Church in Wrocław, St. Bartholomew's crypt, 1997, photo by K. Czerni or P. Dobrzański

Źródło/ Source: (Czerni, 2014; Internet 4).

Fot. 12.11. Witraż autorstwa Jerzego Nowosielskiego przygotowany dla cerkwi greckokatolickiej we Wrocławiu, św. św. Antoni i Teodozjusz Pieczerscy i dwaj archaniołowie, krypta św. Bartłomieja, lata 90. XX wieku, fot. archiwum parafii greckokatolickiej we Wrocławiu

Photo 12.11. Jerzy Nowosielski, Sts. Anthony and Theodosius Pecharsky and the two archangels, stained glass window for the Greek Catholic Church in Wrocław, St. Bartholomew's crypt, 1990s, photo: archives of the Greek Catholic parish in Wrocław

Źródło/ Source: (Czerni, 2014).

Pod chórem w zachodniej części krypty św. Bartłomieja witraż przedstawia dwóch archaniołów w tondach. Kolejny witraż abstrakcyjny przedstawia postacie trzech świętych w medalionach (fot. 12.9).

W nawie pn. witraż figuralny, od góry: Deesis, św. św. Andrzej i Piotr, poniżej inskrypcja po ukraińsku: „Oto jak dobrze i jak miło, gdy bracia mieszkają razem” (Ps 133, 1), św. Mikołaj i święty mnich, św. św. Joachim i Anna (fot. 12.10).

W transepcie pn. dwa witraże abstrakcyjne i trzeci przedstawiono dwa witraże abstrakcyjne i trzeci przedstawiający trzy niewiasty u grobu. W transepcie pd. w witrażu postać św. Bartłomieja (?).

W absydzie prezbiterium dwa witraże: Matka Boska i poczet dwunastu męczennic oraz Jezus Chrystus i poczet dwunastu męczenników.

W nawie południowej w ostatnim witrażu św. św. Antoni i Teodozjusz Pieczerscy oraz dwaj archaniołowie w tondach (fot. 12.11).

Polichromia, w północnym transepcie, przedstawia św. Katarzynę, a sceny w prezbiterium to: Etimazja (w ikonografii chrześcijańskiej symboliczny motyw pustego tronu przygotowywanego na paruzję, ponowne przyjście Jezusa Chrystusa), Serafiny oraz Trony (Czerni, 2014).

12.3. Witraże w kościele Najświętszej Maryi Panny na Piasku

Informacja o twórczyni witraży – Marii Teresie Reklewskiej

Teresa Maria Reklewska ukończyła warszawską ASP w 1956 roku – na Wydziale Tkaniny. Po otrzymaniu dyplomu z gobelinu i tkaniny pod kierunkiem prof. Eleonory Plutyńskiej studiowała w Paryżu (Ecole Nationale des Beaux Arts), a w 1958 roku ukończyła pracownię sztuki sakralnej (Atelier d'Art Sacre) u prof. Jacques'a de Chervalliera, u którego uczyła się sztuki witrażu. Od 1958 roku artystka próbowała założyć własną pracownię witraży, opartą na zasadach sztuki odmiennych od dziewiętnastowiecznych. Pracownia taka powstała w 1975 roku.

Była doskonałym nauczycielem, o czym świadczy liczba znakomitych artystów, którzy pod jej okiem nabierali kwalifikacji w tworzeniu witraży i razem z nią realizowali monumentalne dzieła (P. Przyrowski, T. Tuszko, J. Owsiak, T. Bieliński).

Artystka uważa, że doskonałe witraże powinny uchylić zasłony na świat niewidzialny naszym ziemskim oczom. Bóg jest źródłem twórczości artystycznej, od niego też zależy kunszt artysty, natomiast projekt witrażu jest tylko wizją malarską. Bogaty rysunek ołowiem jest zwartą, rygorystyczną konstrukcją. O wyborze każdego kawałka szkła decyduje intuicja i doświadczenie, a malowanie kolorowego szkła tlenkami metali jest umiejętnością przesłaniania pewnych jego partii po to, aby uzyskać głęboki, bogaty ton i siłę barwy. Te etapy dają ostateczną formę witrażu, do którego artystka dochodzi podczas realizacji.

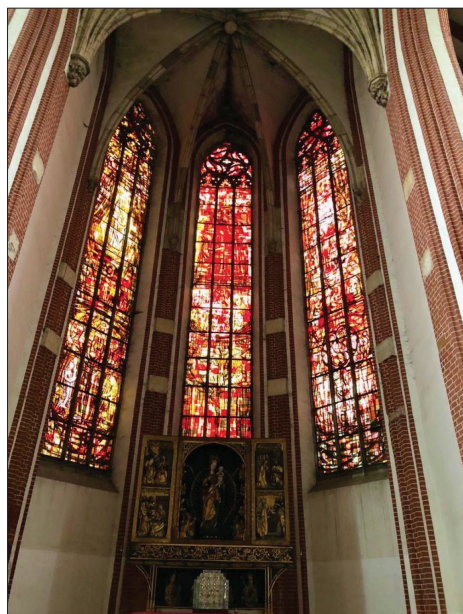
Według o. P. Golińskiego, benedyktyna z Tyńca, witraże artystki i jej współpracowników są świadectwem dużej kultury teologicznej, wielkiego artyzmu i znakomitego rzemiosła. Są wyznaniem wiary w ich prawdziwą rolę tworzenia *sacrum*. Dzieła te współtworzą przestrzeń spotkania Boga z jego ludem i z poszczególnym człowiekiem. Według M. Szelepin charakterystyczną cechą indywidualności artystycznej prof. Reklewskiej jest jej umiejętność operowania skrótem myślowym, ograniczonym do jego znaku symbolicznego. Tworząc układy z rytmicznie powtarzanych form, często przenikających się wzajemnie, posługując się kształtami zarówno na wprost abstrakcyjnymi, jak i realistycznymi, o jej tylko właściwej stylistyce, autorka harmonijnie łączy je w syntetyczną kompozycję całości. Ekspresja rysunku wyznaczającego kontury i intensywność stosowanych kolorów sprawiają, że jej witraże odznaczają się niezwykłymi wręcz walorami dekoracyjnymi. Światło przenikające z zewnątrz poprzez dobrane z ogromną pieczołowitością barwne szkła, któremu plastycznej głębi dodaje malowanie, polegające na zaciemnianiu poszczególnych partii, decyduje o niezwykłej sile oddziaływania prac prof. Reklewskiej (Internet 17).

W 1975 roku artystka otrzymała nagrodę Brata Alberta za cały zespół istniejących wówczas witraży kościoła Najświętszej Maryi Panny na Piasku. Ze swoim zespołem zrealizowała też inne monumentalne prace we Wrocławiu – witraże w transepcie kościoła św. Wojciecha (Dominikanów z 1982 roku) i kaplicę bł. Czesława w tym kościele (Lesiów i Lesiów, 2000). Autorka ma też na koncie kilkanaście realizacji witraży, które wykonała dla architektury zarówno sakralnej (Warszawa, Wrocław, Nowy Sącz, Kąty Korynckie, Anin), jak i świeckiej (Belgia, Francja, Japonia, Kanada, Szwajcaria, Polska, USA).

Witraże w prezbiterium kościoła Najświętszej Maryi Panny na Piasku

Trzy witraże prezbiterium, o wysokości 17 m każdy, zostały zrealizowane przez prof. Teresę Reklewską w latach 1962-1964. Powstały z inicjatywy kardynała Bolesława Kominka, który zaprosił artystkę, mieszkającą wówczas w Paryżu, do wzięcia udziału w ogłoszonym przez niego konkursie. Reklewska konkurs ten wygrała i z racji niemożności realizowania witraży zgodnie z własną koncepcją w Polsce z pomocą księdza kardynała wykonała je w znanej paryskiej pracowni Guya de Chevaliere'a. Samodzielnie przygotowała wszystkie rysunki poprzedzające realizację dzieła, samodzielnie – w skali 1:1 – namalowała kartony, wreszcie samodzielnie dobierała każdy kawałek szkła (Lesiów i Lesiów, 2002).

Zamierzeniem artystki było, żeby na odwiedzających kościół Najświętszej Maryi Panny na Piasku oddziaływała przede wszystkim ogromna żywość barwy witraży, kierując ich wzrok ku chórowi kapłańskiemu. Reklewska tak skomponowała swe dzieło, aby wchodzący do świątyni nie od razu odczytywali zobrazowane w witrażach przedstawienia, nie od razu odbierali wyrażone w nich treści. Dla niej najważniejszy jest kolor i nastrój, jaki wytwarza barwność witraży. Kompozycja oparta jest na plamach barwnych przechodzących z okna do okna (fot. 12.12).

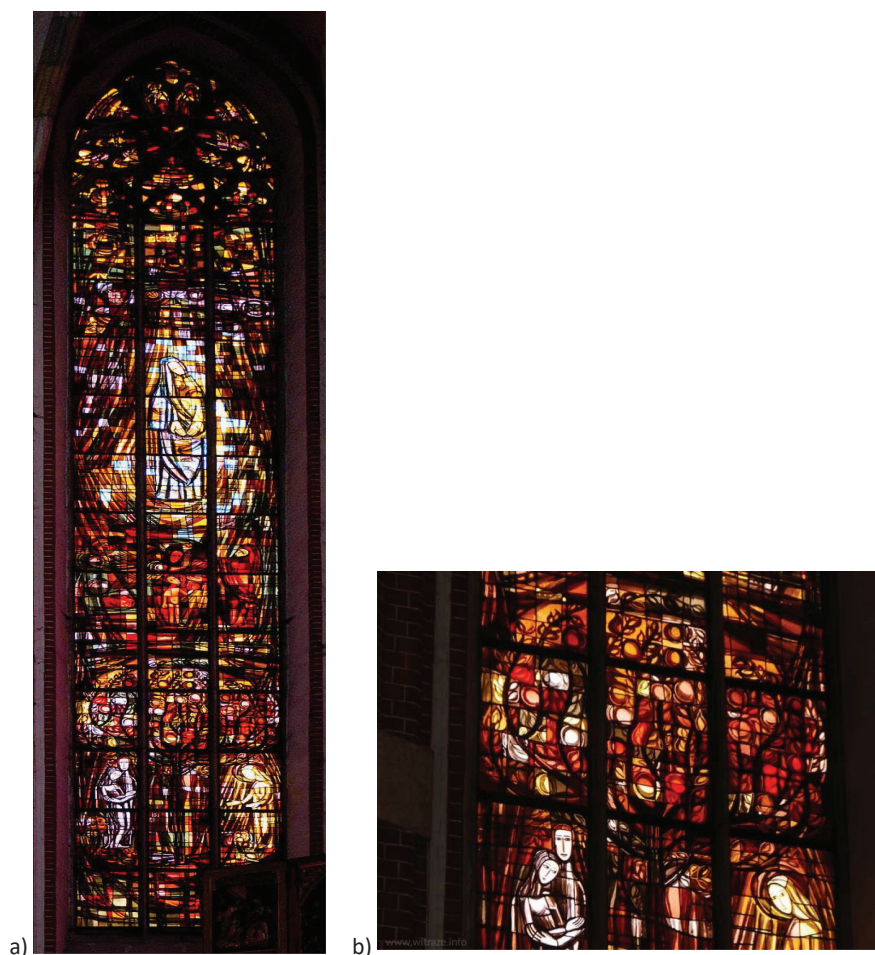

Fot. 12.12. Witraże autorstwa Teresy Reklewskiej umiejscowione w kościele NMP na Piasku
Photo 12.12. Teresa Reklewska. Stained glass windows in the NMP Church on the Sand

Źródło/ Source: (fotografia własna/ own photo).

Każdy witraż w innej tonacji podnosi barwę obu innych, tworząc symfonię współbrzmiających kolorów gamy ciepłej od bladych żółtych i różowych do czerwieni, brązów i fioletów. Biel i szarości dodają, głęboko przemyślanej barwnej kompozycji, lekkości i dzięki nim czerwienie i żółcie brzmią intensywniejszym tonem. Czerwień witraża centralnego, podobnie jak żółć oraz róż witraży bocznych okien prezbiterium, koresponduje z architekturą świątyni, współgra z rzeźbą umieszczoną na filarach nawy głównej. Podział szkielek witrażowych, oparty na kwadratach i prostokątach, dyskretnie nawiązuje do cegieł, kolumn i wiązań. Zbliżając się do prezbiterium, odwiedzający świątynię dostrzegają, wyłaniające się z barwnych szkielek, ludzkie postacie, zwierzęta, rośliny, ciała niebieskie.

Witraż po prawej stronie prezbiterium, utrzymany w tonacji różowo-biało-brązowej, poświęcony jest tematyce mariologicznej. Ilustruje tajemnicę zawierzenia Maryi (fot. 12.13a-b). W jego górnej i środkowej strefie zobrazowane zostały zwiastowanie NMP (Łk 1, 26-28,38) i adoracja dzieciątka. Najświętsza Maryja Panna stoi z wyciągniętymi rękami w geście służebnicy, jej ręce są otwarte, gotowe do przyjęcia tego, co anonsuje stojący ponad nią anioł. Anioł również ma otwarte ręce, przekazując Maryi coś – jakby ogień. „W szóstym miesiącu posłał Bóg anioła Gabriela do miasta w Galilei, zwanego Nazaret, do Dziewicy poślubionej mężowi, imieniem Józef, z rodu Dawida; a Dziewicy było na imię Maryja. Anioł wszedł do Niej i rzekł: Bądź pozdrowiona, pełna łaski, Pan z Tobą, błogosławiona jesteś między niewiastami. Na to rzekła Maryja: Oto Ja służebnica Pańska, niech Mi się stanie według Twego słowa! Wtedy odszedł od Niej anioł” (Łk 1, 26-28, 38). Ponad tą sceną przedstawione zostało wyobrażenie Ducha Świętego w postaci gołębiczy.

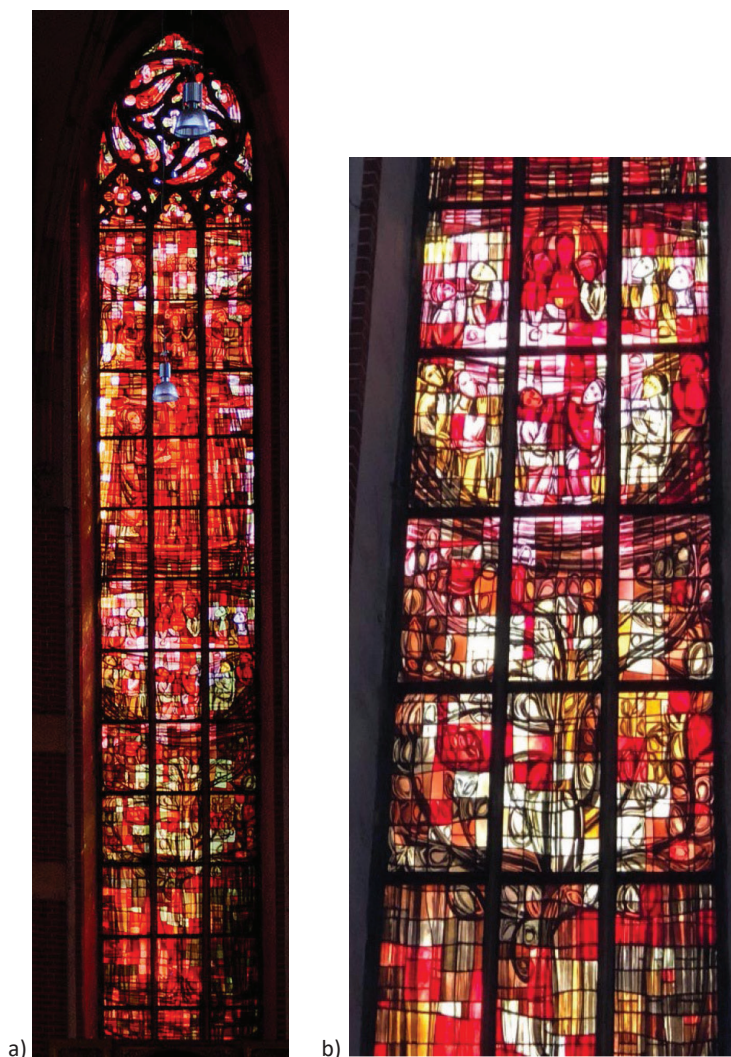
Fot. 12.13. a) Witraż „Tajemnica zawierzenia Marii” autorstwa Teresy Reklewskiej umiejscowiony w kościele NMP na Piasku w oknie prawym w absydzie prezbiterium, b) fragment witraża „Tajemnica zawierzenia Marii”

Photo 12.13. a) Teresa Reklewska. Stained glass window in the NMP Church on the Sand, right window in the apse of the chancel: „The Mystery of the Entrustment of Mary”, b) Fragment of stained glass window „The Mystery of the Entrustment of Mary”

Źródło/ Source: (Internet 5).

W drugiej z wymienionych scen, poniżej kręgów zamykających od dołu scenę zwiastowania, przedstawiona jest klęcząca Matka Boska, która trzyma w ramionach dzieciątka Jezus, w asyście dwóch adorujących aniołów. Gwiazda ponad głową Matki Boskiej symbolizuje nadejście Mesjasza: „Oni zaś wysłuchawszy króla, ruszyli w drogę. A oto gwiazda, którą widzieli na Wschodzie, szła przed nimi, aż przysłała i zatrzymała się nad miejscem, gdzie było Dziecię. Gdy ujrzeli gwiazdę, bardzo się uradowali” (Mt 2, 9,10).

W dolnej części witraża po jednej stronie wielkiego drzewa rajskiego przedstawieni zostali pierwsi rodzice – Adam i Ewa, którzy w odróżnieniu od Abrahama złamali nakaz Stwórcy i nie zaufali Bogu. „Wtedy Pan Bóg rzekł do węża: Ponieważ to uczyniłeś, bądź przeklęty wśród wszystkich zwierząt domowych i polnych; na brzuchu będziesz się czołgał i proch będziesz jadł po wszystkie dni twego istnienia. Wprowadzam nieprzyjaźń między ciebie i niewiastę, pomiędzy potomstwo twoje a potomstwo jej: ono

Fot. 12.14. a) Witraż „Jezus Chrystus” autorstwa Teresy Reklewskiej umieszczony w kościele NMP na Piasku w oknie środkowym w absydzie prezbiterium, b) Fragment witraża „Ostatnia wieczerza”

Photo 12.14. a) Teresa Reklewska. Stained glass window in the NMP Church on the Sand, center window in the chancel apse: „Jesus Christ”, b) Fragment of stained glass window „Lords Supper”

Źródło/ Source: (Internet 5, 13).

zmiądzdy ci głowę, a ty zmiądzysz mu piętę” (Księga Rodzaju 3, 14-15). Po przeciwnej zaś stronie drzewa ta, która zaufała Bogu – druga Ewa, Maria Niepokalana.

Witraże chóru kapłańskiego mają kompozycję trójstrefową. Utrzymany w gamie czerwieni środkowy witraż chóru kapłańskiego poświęcony jest Chrystusowi (fot. 12.14a-b). W centrum kompozycji widzimy Jezusa Chrystusa ukrzyżowanego, pod krzyżem po lewej stronie zaś samotną postać Matki Boskiej przewidującej – gestem wyciągniętych rąk – czas, w którym weźmie ciało martwego syna w ramiona. Chrystus skłania głowę w jej kierunku.

Poniżej przedstawiona została ostatnia wieczerza – Jezus w otoczeniu dwunastu apostołów. Ukrzyżowany zdaje się kierować wzrok ku zebranych wokół stołu, a jednocześnie ku swej matce. Zestawienie w centralnym witrażu prezbiterium przedstawień ostatniej wieczerzy i ukrzyżowania stanowi nawiązanie do ofiary eucharystycznej, jest próbą ukazania tajemnicy eucharystii, w której Chrystus co dzień umiera, biorąc na siebie grzechy każdego z nas i ofiarując się nam jako chleb „Następnie wziął chleb, odmówiwszy dziękczynienie połamał go i podał mówiąc: To jest Ciało moje, które za was będzie wydane: to czyńcie na moją pamiątkę! Tak samo i kielich po wieczerzy, mówiąc: Ten kielich to Nowe Przymierze we Krwi mojej, która za was będzie wylana” (Łuk 22, 19,20).

W górnej części witraża, ponad przedstawieniem ukrzyżowanego, w gamie czerwieni ukazana została Maryja jako orantka i zarazem królowa, tronuująca w otoczeniu aniołów, w koronie z gwiazd. Takie wyobrażenie Matki Boskiej jest wyrazem chwały Maryi – królowej aniołów i królowej świata. Z kolei uwidoczniony w dolnej części witraża krzew winorośli symbolizuje Chrystusa i Kościół, zgodnie z Ewangelią św. Jana: „Wytrwajcie we Mnie, a Ja [będę trwał] w was. Podobnie jak latorośl nie może przynosić owocu sama z siebie – jeśli nie trwa w winnym krzewie – tak samo i wy, jeżeli we Mnie trwać nie będziecie. Ja jestem krzewem winnym, wy – latoroślami. Kto trwa we Mnie, a Ja w nim, ten przynosi owoc obfity, ponieważ bez Mnie nic nie możecie uczynić” (Jan 15, 4,5). Rozeta w górnej części witraża jest abstrakcyjnym wyobrażeniem Ducha Świętego.

Na witraż po lewej stronie prezbiterium składają się starotestamentowe przedstawienia Abrahama, ofiary Izaaka, Adama i Ewy przy drzewie wiadomości dobrego i złego oraz wyobrażenie Maryi Niepokalanej (fot. 12.15). Górną część witraża zajmuje utrzymane w złocistobrązowej tonacji przedstawienie Abrahama, ojca wiary, który stoi z pustymi rozłożonymi rękoma w geście oczekiwania wszystkiego od Boga. „Pan rzekł do Abrama: Wyjdź z twojej ziemi rodzinnej i z domu twego ojca do kraju, który ci ukazę” (Księga Rodzaju 12, 1).

W łukach nad Abrahamem poniżej rozety widać gwiazdy, symbolizujące według słów Jahwe liczebność jego potomstwa. „I poleciwszy Abramowi wyjść z namiotu, rzekł: Spójrz na niebo i policz gwiazdy, jeśli zdołasz to uczynić; potem dodał: Tak liczne będzie twoje potomstwo” (Księga Rodzaju 15, 5). Poniżej postaci Abrahama – w gamie czerwieni – zobrazowana została ofiara Izaaka. Scena ta, ilustrująca próbę wiary i zaufania Abrahama do Boga, stanowi zarazem zapowiedź przyszłej ofiary

Fot. 12.15. Fragmenty witraża autorstwa Teresy Reklewskiej „Ojciec Wiary Abraham” w kościele NMP na Piasku, okno lewe w absydzie prezbiterium

Photo 12.15. Teresa Reklewska. Fragments of stained glass window in the NMP Church on the Sand, left window in the apse of the chancel: „Father of Faith Abraham”

Źródło/ Source: (Internet 5).

Chrystusa. „A po tych wydarzeniach Bóg wystawił Abrahama na próbę. Rzecz do niego: «Abrahamie!» A gdy on odpowiedział: Oto jestem – powiedział: «Weź twego syna jedynego, którego miłujesz, Izaaka, idź do kraju Moria i tam złóż go w ofierze na jednym z pagórków, jakie ci wskażę” (Księga Rodzaju 22, 1-2). Abraham podnosi rękę na Izaaka przedstawionego w postaci dziecka. Z prawej strony widać anioła w geście zatrzymania ręki Abrahama, a z boku ukrytego baranka.

W dolnej części witraża przedstawiona została, zgodnie z zapowiedzią ze starotestamentowej mądrości Syracha, róża mistyczna, inaczej duchowa, symbol Matki Bożej: „Zapusićam korzenie w sławnym narodzie, w posiadłości Pana, w Jego dziedzictwie. Wyrosłam jak cedr na Libanie i jak cyprys na górach Hermonu. Wyrosłam jak palma w Engaddi, jak krzewy róży w Jerychu, jak wspaniała oliwka na równinie, wyrosłam w górę jak platan” (Syr 24, 12, 14).

W roku 1968 ksiądz kardynał Kominek zamówił następne witraże w nawach lewej i prawej. Projekt był przygotowany wiosną 1968 roku i zatwierdzony przez samego kardynała. Tym razem fundatorami witraży były Francuzki zgrupowane w stowarzy-

szeniu Equipe de Madelaine Delbrel, które wtedy zamieszkiwały na przedmieściach Paryża. Ofiarowały one ten niezwykły dar dla Polski i Wrocławia. Cztery ufundowane przez nie okna prawej nawy są 17-metrowe, lewej zaś 13-metrowe.

Według relacji prof. Reklewskiej, pewien czas oddzielał projekt od realizacji i dlatego artystka znowu znalazła się w takiej sytuacji, że wydawało się jej, że musi projekt zmienić. Bez porozumienia z kardynałem zdecydowała się na zrobienie witraży całkowicie abstrakcyjnych, związanych z tematyką Ducha Świętego. Projekt poprzedni również dotyczył tego tematu, ale przedstawiał sceny biblijne. Decyzja była na tyle trudna, że w tym czasie powstawało niewiele witraży całkowicie abstrakcyjnych i były to pierwsze abstrakcyjne witraże malowane przez znakomitą artystkę. Każde z okien jest wyrazem objawień czy manifestacji Ducha Bożego w Starym Testamencie, a w ewangeliach Ducha Świętego, w postaci ognia, wody, wichru-wiatru oraz tchnienia. Każde z tych okien jest poświęcone jednemu z tych symboli.

Okna w prawej nawie są niebieskie (fot. 12.16). Okno centralne wyraża Ducha Bożego i Ducha Świętego jako ogień. Autorka oparła się tutaj na kilku tekstach biblijnych, które pomogły jej w stworzeniu kompozycji. „A Pan szedł przed nimi podczas dnia, jako słup obłoku, by ich prowadzić drogą, podczas nocy zaś jako słup ognia, aby im świecić, żeby mogli iść we dnie i w nocy” (Księga Wyjścia 13, 21). „Ukazały się im też języki jakby z ognia, które się rozdzieliły, i na każdym z nich spoczął jeden” (Dzieje Apostolskie 2, 3). „A oto znów przemówił do nich Jezus tymi słowami: Ja jestem światłością świata. Kto idzie za Mną, nie będzie chodził w ciemności, lecz będzie miał światło życia” (Jan 8, 12).

Fot. 12.16. Witraż autorstwa Teresy Reklewskiej w kościele NMP na Piasku – prawa nawa

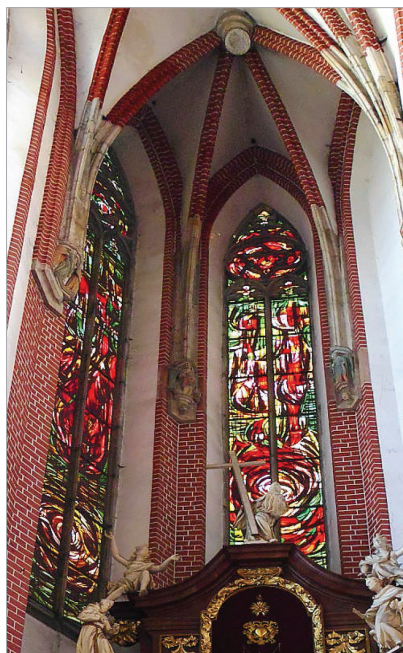
Photo 12.16. Teresa Reklewska. Stained glass window in the NMP Church on the Sand, in the right nave

Źródło/ Source: (Internet 5; Internet 17). Fotografię wykonał Stanisław Ułańczyk/ Photo by Stanisław Ułańczyk.

Drugi witraż jest symbolem wody. „W ostatnim zaś, najbardziej uroczystym dniu święta, Jezus stojąc zawołał donośnym głosem: Jeśli ktoś jest spragniony, a wierzy we Mnie – niech przyjdzie do Mnie i pije! Jak rzekło Pismo: Strumienie wody żywej popłyną z jego wnętrza” (Jan 7, 37,38). „Kto zaś będzie pił wodę, którą Ja mu dam, nie będzie pragnął na wieki, lecz woda, którą Ja mu dam, stanie się w nim źródłem wody wytryskającej ku życiu wiecznemu” (Jan 4, 14). „I ukazał mi rzekę wody życia, lśniąca jak kryształ, wypływającą z tronu Boga i Baranka” (Dzieje Apostolskie 22, 1).

Według artystki, oglądając te witraże, nie należy się doszukiwać jakichś konkretnych wyobrażeń wody czy ognia. Oczywiście kolory sugerują, który witraż jest witrażem wody, a który ognia, lecz raczej powinno się poddać działaniu kolorów i działaniu tych form, które powinny być oglądane tak, jak się słucha muzyki. Nie należy doszukiwać się w niej słów ani poezji, tylko po prostu śledzić poszczególne tony, poszczególne akordy i ta muzyka przeniknie do naszego wnętrza inną drogą niż przez odczucie intelektualne.

Witraże nawy lewej są zielone (fot. 12.17). Okno nad ołtarzem poświęcone jest Duchowi Świętemu objawiającemu się w postaci wicheru. W Starym Testamencie Duch Święty nie był nazwany jeszcze Duchem Świętym. To Duch Pana sprawiał te niezwykłe znaki. „Mojżesz wyciągnął rękę nad morze, a Pan cofnął wody gwałtownym wiatrem wschodnim, który wiał przez całą noc, i uczynił morze suchą ziemią. Wody się rozstąpiły” (Księga Wyjścia 14, 21). „Nagle dał się słyszeć z nieba szum, jakby uderzenie gwałtownego wiatru, i napełnił cały dom, w którym przebywali. I wszyscy

Fot. 12.17. Witraż autorstwa Teresy Reklewskiej w kościele NMP na Piasku – lewa nawa

Photo 12.17. Teresa Reklewska. Stained glass window in the NMP Church on the Sand, in the left nave

Źródło/ Source: (Internet 5). Fotografię wykonał Stanisław Ułańczyk/ Photo by Stanisław Ułańczyk.

zostali napełnieni Duchem Świętym, i zaczęli mówić obcymi językami, tak jak im Duch pozwalał mówić” (Dzieje Apostolskie 2, 2, 4). „Wiatr wieje tam, gdzie chce, i szum jego słyszysz, lecz nie wiesz, skąd przychodzi i dokąd podąża. Tak jest z każdym, który narodził się z Ducha” (Jan 3, 8). Witraż zielony po lewej stronie pt. „Tchnienie”: „wtedy to Pan Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi i tchnął w jego nozdrza tchnienie życia, wskutek czego stał się człowiek istotą żywą (Księga Rodzaju 2, 7).

„Jak liczne są dzieła Twoje, Panie! Ty wszystko mądrze uczyniłeś: ziemia jest pełna Twych stworzeń. Gdy skryjesz swe oblicze, wpadają w niepokój; gdy im oddech odbierasz, marnieją i powracają do swojego prochu” (Psalm 104, 24, 29). „I dam wam serce nowe i ducha nowego tchnę do waszego wnętrza, odbiorę wam serce kamienne, a dam wam serce z ciała” (Ezech 36, 26). „Wtedy rzekł: Wyjdź, aby stanąć na górze wobec Pana! A oto Pan przechodził. Gwałtowna wichura rozwalająca góry i druzgocąca skały [szła] przed Panem; ale Pan nie był w wichurze. A po wichurze – trzęsienie ziemi: Pan nie był w trzęsieniu ziemi. (12) Po trzęsieniu ziemi powstał ogień: Pan nie był w ogniu. A po tym ogniu – szmer łagodnego powiewu. Kiedy tylko Eliasza go usłyszał, zasłoniwszy twarz płaszczem, wyszedł i stanął przy wejściu do groty. A wtedy rozległ się głos mówiący do niego: Co ty tu robisz, Eliaszu?” (1 księga królewska 19, 11, 12, 13).

Witraże te prof. Reklewska realizowała w pracowni Guy de Chevaliere’a w Paryżu. Jak zwykle malowała projekt, kartony wielkości naturalnej, wybierała każdy kawałek szkła i malowała na całej powierzchni. Artystka wyznaje, że przy tych pierwszych swoich całkowicie abstrakcyjnych witrażach bardzo długo poszukiwała formy ich malowania. Nie wiedziała jeszcze, jak malować przestrzenie, na których nie ma żadnej znanej formy: ani człowieka, ani rośliny, ani zwierzęcia. Było to dla niej ogromnie trudne i wiele miesięcy spędziła, zanim znalazła tę formę wyrazu.

W 1975 roku prof. Teresa Maria Reklewska zrealizowała zamówienie na witraże do jednej z bocznych kaplic kościoła na Piasku. Witraże w kaplicy św. Maksymiliana Kolbego powstały na zamówienie ówczesnego proboszcza świątyni, księdza Juliana Michalaka, dzięki fundacji jednego z wrocławskich zakonów żeńskich z Wrocławia. Artystka zrealizowała te witraże w swojej pracowni w Miedzeszynie pod Warszawą wspólnie ze swoimi uczniami, tj. Tomaszem Łączyńskim, Tomaszem Tuszką i Jurkiem Owsakiem (Lesiów i Lesiów, 2007c).

12.4. Podsumowanie i wnioski

Najstarszym, historycznym centrum zabytkowym Wrocławia jest Ostrów Tumski i Piaskowy. Zaproponowana trasa turystyczna pozwala na bardziej szczegółowe poznanie witraży w trzech monumentalnych kościołach, tj. w Katedrze Wrocławskiej, w kościołach św. Krzyża i św. Bartłomieja oraz w kościele Najświętszej Maryi Panny na Piasku. Rozdział zaznajamia czytelnika nie tylko z symboliką zawartą w tych witrażach, ale też z wybitnymi twórcami tych szklanych, kolorowych arcydzieł.

Witraże w kościołach wrocławskich realizowali wybitni witrażyści z całej Polski. Witraże przez większość turystów, wiernych, ale też i samych księży oceniane są w kategoriach ładne, piękne, pasujące lub nie do danego wnętrza. Natomiast zawarta w nich symbolika i treść jest pomijana, dlatego warto znać zarówno uwarunkowania historyczne, w jakich one powstawały, jak i oczekiwania zamawiających i często inspirujące własne pomysły artystów nadające ostateczny ich kształt i zawartą w nich treść.

Bibliografia

- Będkowska-Karmelita, A. i Zalewski, W. (2017). *Wrocław miasto na wyspach. Przewodnik turystyczny*. Łubniani: Wydawnictwo Alkazar.
- Bukowski, M. (1974). *Katedra Wrocławska*. Wrocław: Ossolineum.
- Czerni, K. (2014). Projekty i realizacje sakralne Jerzego Nowosielskiego dla świątyni obrządku wschodniego we Wrocławiu. *Sacrum et Decorum* (s. 63-103). Uniwersytet Rzeszowski Centrum Dokumentacji Współczesnej Sztuki Sakralnej. Pobrano z <https://sacrumetdecorum.pl/projekty-i-realizacje-sakralne-jerzego-nowosielskiego-dla-swiatyn-obrazdku-wschodniego-we-wroclawiu/>
- Dziadkowiec, J. M. (2022). Nowa Huta jako atrakcja turystyczna. W: T. Lesiów (red.), *Nowe trendy w pracy przewodnickiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Eysymond, R. i Ziątkowski, L. (2018). *Wrocław. Przewodnik*. Wrocław: Via Nova.
- Jeż. (2019). *Strony o zabytkach, górach i o różnych ciekawych miejscach. Kościół św. Krzyża i św. Bartłomieja we Wrocławiu*. Pobrano z <https://paskonikstronik.blogspot.com/2019/12/koscio-sw-krzyza-i-sw-bartomieja-we.html>
- Kinitz, N. (2011). *Obrazy sakralne z krajobrazami Kazimierza w tle – twórczość Antoniego Michalaka*. Pobrano z <https://polskiemuzy.pl/obrazy-sakralne-z-krajobrazami-kazimierza-w-tle-tworzcoscantoniego-michalaka/>
- Kossowska, I. (2005). *Antoni Michalak*. Pobrano z <https://culture.pl/pl/tworca/antoni-michalak>.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2000). Teresy Reklewskiej kolorowe szkła. Cz. I. Witraże w kościele Św. Wojciecha we Wrocławiu. *Kalendarz Wrocławski*, 299-302.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2002). Profesor Teresy Marii Reklewskiej kolorowe szkła. Cz.II. Witraże w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. *Kalendarz Wrocławski*, 240-245.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2006a). Motyw krzyża w witrażach kościoła świętego Krzyża we Wrocławiu. *Nowe Życie*, XXIII, 3(378), 12.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2006b). Ostatnia wieczerza i ukrzyżowanie. Witraże w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. *Głos Parafian*, 11(166), 18.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2006c). Witraże w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. Tajemnica zawierzenia Marii. *Głos Parafian*, 12(167), 19.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2007a). Symbolika herbów w zachodnim witrażu kościoła św. Krzyża we Wrocławiu. *List Nie Tylko do Parafian*, (1-2), 28-31.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2007b). Symbolika herbów biskupów Diecezji Wrocławskiej. *List Nie Tylko do Parafian*, (4), 28-29.
- Lesiów, D. i Lesiów, T. (2007c). Witraże w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. Ojciec wiary Abraham. *Głos Parafian*, 1(168), 20-21.
- Maciejewska, B. (2016). *Amazing walks in Wrocław*. Warszawa: Agora.
- Matysiak, A. (2022). Poeci i pisarze w regionie kaliskim jako przykład do nowego podejścia do zwiedzania. W: T. Lesiów (red.), *Nowe trendy w pracy przewodnickiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Oleszczuk, N. i Oleszczuk, S. (2016). Współczesne witraże w katedrze wrocławskiej. W: R. Kaczmarek, D. Galewski (red.), *Katedra Wrocławska na przestrzeni tysiąclecia, studia z historii architektury*

- i sztuki* (s. 349-359). Wrocław: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Stowarzyszenie Historyków Sztuki Oddział Wrocławski. Pobrano z <https://www.gbv.de/dms/art-berlin/872907538.pdf>
- Oleszczuk, N. i Oleszczuk, S. (2017). Witraże katedry wrocławskiej. W: B. Fekecz-Tomaszewska, M. Ławicka, *Tradycja i współczesność. Sztuka witrażowa po 1945 roku* (s. 135-148). Kraków–Legnica: Stowarzyszenie Miłośników Witraży „Ars Vitrea Polona” – Wydawnictwo „Edytor”.
- Siemieniec, A. (2016). Niezrealizowane projekty witraży zespołu krakowskich artystów do okien katedry p.w. św. Jana Chrzyciela we Wrocławiu. W: R. Kaczmarek, D. Galewski (red.), *Katedra Wrocławska na przestrzeni tysiąclecia, studia z historii architektury i sztuki* (s. 361-368). Wrocław: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Stowarzyszenie Historyków Sztuki Oddział Wrocławski. Pobrano z <https://www.gbv.de/dms/art-berlin/872907538.pdf>
- Śmiechowska, M. (2022). Saliny jako źródło wiedzy o soli morskiej i atrakcja turystyczna. W: T. Lesiów (red.), *Nowe trendy w pracy przewodniczej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Tadeusz Wojciechowski – malarz. (b.d.). *Baza artystów Agra-rt*. Pobrano z agraart.pl
- Wielcy malarze. Ich życie, inspiracje i dzieło. (2000). *Tygodnik*, (105).

Internet

1. <http://sudety.edu.pl/2014/04/29/brama-w-sudety-i/>
2. <https://barwyszkla.pl/szlakiem-mistrzow-witrazy-wroclaw-2013/>
3. <https://koneser.krakow.pl/pl/artystyci/260-irena-acedanska-nowakowska>
4. <https://paskonikstronik.blogspot.com/2019/12/koscio-sw-krzyza-i-sw-bartomieja-we.html>
5. <https://paskonikstronik.blogspot.com/search?q=witra%C5%BCe>
6. https://pl.qa.edu.vn/pl/Stanis%C5%82aw_P%C4%99kalski
7. https://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Nowosielski
8. https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_P%C4%99kalski
9. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Wojciechowski_\(malarz\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Wojciechowski_(malarz))
10. https://pl.wikipedia.org/wiki/Zygmunt_Aceda%C5%84ski
11. https://silesia.edu.pl/index.php/P%C4%99kalska_Maria_Krystyna
12. <https://www.facebook.com/Ko%C5%82o-Przewodnik%C3%B3w-Miejskich-Oddzia%C5%82u-Wroc%C5%82awskiego-PTTK-215731471786213/>
13. imgurl: https://1.bp.blogspot.com/-x7In66Mn1g/Xoc_A9NT2PI/AAAAAAAAAXs/4C6rbNhGCw-8pDzpl4LbaOlcINrlJucQAClCBGAsYHQ/s1600/anmp_witr%2B%2B%2B04%2B%2B%2B.jpg – Bing
14. witraż Bitwa pod Legnicą w katedrze wrocławskiej – Bing images
15. witraż św. Jadwigi w katedrze wrocławskiej – Bing images
16. witraż, katedra we Wrocławiu opoka.photo – Bing images
17. <https://www.witraze.info/teresa-maria-reklewska-zalozycielka-pracowni>

Stained Glass Windows of Wrocław Churches as a Tourist Product

Abstract: The purpose of this paper is to present the stained glass windows of Ostrów Tumski (Cathedral Island) and Sand Island as an interesting tourist product. The biographies and prominent stained glass artists and their works in the Cathedral of St. John the Baptist (Tadeusz Wojciechowski, Krystyna and Stanisław Pękalski, Antoni Michalak and Irena and Zygmunt Acedański), the Church of the Holy Cross and St. Bartholomew (Konstanty Kohembahr-Lyskowski and Jerzy Nowosielski) and the Church of St. Mary on the Sand (Teresa Maria Reklewska) are presented.

Keywords: stained glass, churches of Ostrów Tumski and Sand Island, Wrocław.